

The article deals with the study of using traditional customs of folklore epos in creating the epos "Khanalaslar" by the people's poet S. Nurimbetov. There have been studied the new realistic verges of traditional customs. The feelings connected with real life and friend ship of the people have been analyzed in this work.

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТТАНЫҰ ИЛИМИНДЕ ӘДЕБИЙ БАЙЛАНЫСЛАРДЫ ҮЙРЕНИҰ МӘСЕЛЕСИ

Т.Қ.Байниязова – үлкен илимий хызметкер излениўши

ӨзР Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Таянч сўзлар: қарақалпақ адабиётшунослиги, адабий алоқалар, поэтик тажриба, адабий алоқаларни ўрганиш, келгусидаги тадқиқотлар йўналишлари, қардош халқлар адабиёти.

Ключевые слова: каракалпакское литературоведение, литературные взаимосвязи, поэтический опыт, изучение взаимосвязей литературы, перспективы исследований, литература братских народов.

Key words: study of karakalpak literature, literary relation, poetic experience, study of literary relation, trends of study, literature of fraternal peoples.

Қарақалпақ әдебияты өзиниң тарийхый жолында миллий халық аўызеки дөретиўшилиги ҳәм классикалық әдебияты, сондай-ақ басқа халықлардың көркем сөз дөретиўшилигиндеги дәстүрлер тийкарында қәлиплести ҳәм алға илгерилеп отырды. Миллий поэтикалық сөздиң басқа халықлар әдебияты менен сыбайлас тәреплери қарақалпақ әдебияттануы илиминде өз сәўлелениўин тапқан болса, ҳазирги күни миллий әдебиятты үйрениў барысында топланған тәжирийбелерди улыўмаластырыў, бул бағдардағы жетискенликлер менен кемшиликлерди ашып көрсетиў, сондай-ақ келешектеги изленислер бағдарын белгилеп бериў әдебияттануы илими алдында турған актуаль мәселеден саналады. Усы қозғарстан келип шығып, биз қарақалпақ әдебияттануы илиминде әдебий байланыслар мәселеси ҳаққында сөз етпекшимиз.

Әдебияттануы терминлериниң русша-өзбекше түсindirме сөзлигинде әдебий байланыс термини әдебий тәсир түснини менен бирге бериледи: «*әдебий байланыс ҳәм әдебий тәсир*» – әдебий процесстин, әдебиятлардың өз-ара бир-бири менен байланыс ҳәм тәсир етип туруўынан, бир әдебият көркем тәжирийбесин басқа әдебият тәрепинен өзлестириўден ибарат тийкаргы ынамлылықлардан бири. Өйткени, дүньяда басқа халықлардың әдебияты менен байланыста болмаған, жалғыз өзи раўажланыўшы әдебият жоқ. Халықлар әдебияты өз раўажланыўы барысында бәрқулла бир-бири менен байланыста болады, бир-бирине тәсир етеди» [17:216]. Әдебий байланыслар көркем сөз дөретиўшилигиниң ҳәр тәреплеме раўажланыўына ҳәм басқа халықлардың поэтикалық тәжирийбеси менен байып барыўына унамлы тәсир етеди.

XVIII әсирдин ақыры – XIX әсирдин басларында әдебиятлардың өз-ара жақынласыўының жеделлесиўи себепли әдебий байланысларға болған итибар күшейди, XX әсир басларына келип әдебиятлардың сыбайласлығы мәселесинде компаративистика, яғный салыстырмалы әдебияттануы бағдары қәлиплести.

XX әсирдин 60-жылларында әдебиятлардың өз-ара байланысы ҳәм тәсириниң буннан былай күшейиўи бурынғы Аўкам әдебиятлары көлеминде өткерилген арнаўлы дискуссияның өткерилиўине себеп болса, бул мәселеде қонсылас халықлар әдебияттануы илиминде Г.И.Ломидзе (1963), Д.С.Прокофьева (1990), М.Жолдасбеков (1990), А.Акматалиев (1991), Ф.Сулаймонова (1991) сыяқлы бир қатар алымлар изленислер алып барған еди.

Дүнья жүзи әдебиятлар сыяқлы қарақалпақ көркем сөз дөретиўшилиги ушын өзиниң тарийхый жолында басқа халықлардың поэтикалық тәжирийбесинен азықланып, раўажланып отырыўы ынамлы кубылыс есапланады. Бул жағдай миллий әдебияттануы илиминде белгили дәрежеде өз сәўлелениўин тапты. Қарақалпақ әдебиятшы-алымларынан М.Нурмухамедов [12], Қ.Максетов [9], К.Мәмбетов [10; 11], Х.Хамидов [15], К.Курамбаев [6; 7], Г.Дәўлетова [4], А.Хамидова [16], П.Алламбергенова [1], Г.Курамбаева [8], А.Султановлар [13] миллий көркем сөз дөретиўшилигин жазыўшылар дөретиўшилиги яки әдебий жанрларды, әдебияттын белгили бир тарийхый дәўирлерин басқа халықлар әдебияты менен байланыстырып ҳәр қыйлы аспектте талқылайды.

Деген менен, «Өзбек-қарақалпақ әдебий байланыслары» бойынша изертлеў жумысын жәриялаган К.Мәмбетов былай жазған еди: «...бизде Әлийшер Наўайы, Хамза, Бердақ ҳәм Төлепберген Қайыпбергенов дөретиўшилигине байланыслы мәселелер әдәўир шешилгени менен өзбек ҳәм қарақалпақ әдебий байланысларның тутас мәселелери шешилмей қалған. Биз бул мийнетимизде де сол мәселени толық шештик, деп айта алмаймыз. Өйткени гей-пара мәселелер еле де теренирек изертлеўди талап етеди»

[11:5-6]. Қарақалпақ әдебияттануы илиминде әдебий байланыслар мәселеси усы күнге шекем тутас түрдеги арнаўлы изертлеў объектине айланған жоқ, сонлықтан бул пикирди толығы менен миллий әдебият шеңбериндеги байланысларды үйрениўге тийисли айтыўға болады. Бизде бул терминниң атамасын қолланыўда да алжасыққа жол қойылған. Мысалы, «Әдебияттануы атамаларының орысша-қарақалпақша түсindirме сөзлигинде «әдебий тәсирлер ҳәм байланыслар» термини берилген [2:36]. Терминниң булай аталыўы туўры емес, өйткени «дәслеп әдебий байланыслар орын алады, соңынан әдебий тәсир жүзеге келеди. Сонлықтан, терминди бәрқулла логикалық избе-изликте *әдебий байланыслар ҳәм әдебий тәсирлер* түринде қолланыў дурыс болады» [17:181].

Демек, әдебий байланысларды үйрениў максетинде ҳазирге шекем топланған материаллар негизинде кең көлемдеги изленислер алып барыў әдебияттануы илиминде шешилиўи тийис актуаль мәселелердин бири есапланады.

Қарақалпақ көркем сөз дөретиўшилигиниң басқа халықлар әдебияты менен өз-ара байланысы мәселесинде миллий әдебияттануыдағы тәжирийбелер шеңберинде биз төмендеги бағдарларды ажыратып көрсетиўимиз мүмкин:

I. Әдебий байланыслардың диапазоннына қарай зоналық, регионаллық, сондай-ақ кең масштабтағы қарым-қатнасы бойынша миллий әдебияттың: 1) Шығыс ҳәм Батыс әдебиятлары менен *кең көлемдеги* байланысы; 2) қонсылас халықлар әдебияты менен *регионаллық* байланысы; 3) *бирден-бир геосиясий кеңисликте* жайласқан әдебиятлар менен өз-ара байланысы.

II. Әдебий байланысларды жүзеге келтириўши кубылыслар формасына қарай: айлық, декада, ҳәптелик, он күнлик сыяқлы мәдени-әдебий илажлар; сьездлер; жазыўшы-шайырлардың десанты; мушайралар; дөретиўшилик сапарлар; көркем сөз усталары арасындағы жеке контактлар, әдебий аўдармалар ҳәм т.б.

Изертлеўшилерден К.Мәмбетов [10], Х.Хамидов [15], Г.Дәўлетовалар [4] миллий әдебиятты Шығыс көркем сөз дөретиўшилиги менен, М.Бекбергенова [3], А.Хамидовалар [16] Батыс әдебияты менен байланыста қарастырады. Қарақалпақ әдебиятының қонсылас халықлар әдебияты менен регионаллық көлемдеги байланысы ҳаққында К.Мәмбетов [11], К.Курамбаев [7], П.Алламбергенова [1], Г.Курамбаева [8], А.Султановтың [13] изленислеринде мағлыўмат бериледи. М.Нурмухамедов [12], Қ.Максетовлар [9] қарақалпақ көркем сөз дөретиўшилигиниң әҳмийетли мәселелерин бурынғы Аўкам шеңбериндеги әдебиятлар менен байланыстыра отырып талқылайды.

Миллий әдебияттануыда әдебий байланысларды жүзеге келтириўши кубылысларға тийисли көплек мағлыўмат топланған. Мысалы, Әдебият ҳәм искусство ҳәптеликлери, декадалар сыяқлы мәдени-әдебий илажлар пайытындағы қарақалпақ халқының басқа халықлар менен байланыслары ҳаққындағы базы мағлыўматларды Қ.Максетовтың «Қарақалпақ әдебиятының туўысқан халықлар әдебияты менен байланыслары»нан [9] табыўға болады. Сондай-ақ, көркем сөз дөретиўшилер арасындағы жақынлық, әдебий аўдарма мәселесине тийисли пикирлер К.Мәмбетов [11], К.Курамбаев [6], М.Бекбергенова [3] сыяқлы илимпазлардың мийнетлеринде берилген.

Әдебий байланысларды үйрениўде шәртли түрде төменде көрсетилген аспекттерде сөз етиў мүмкиншилиги пайда болады:

III. Әдебиятлар жақынлығының ўақыт кеңислигине қатнасына қарай: *синхрониялық* («көлденеңине», яғный белгили бир қысқа ўақыт кесиминде) ҳәм *диахрониялық* («теренге», яғный узак ўақыттағы раўажланыў барысында) планда талқылаў;

IV. Әдебиеттардың түпкилик жақынлығы бойынша: *генетикалық* хэм *контактлық* байланыслар.

V. Әдебий байланыслардың жийилигине қарай: *жедел* (интенсив) хэм *жекке-суйрек*;

VI. Әдебий байланыслардың тәкирарлығына қарай: *турақы хэм дара* (спорадикалық) формалары.

VII. Бир яки бир неше әдебиетлар, әдебий дөгереклер, көркем сөз дөретіушілері, театр жәмәетлердің әдебиетларды бир-бирине тутастырыудағы *дәнекерлик*, яғный медиаторлық [18] функциясы.

VIII. Әдебий тәсир яки тарийхый типологиялық уқаслық (аналогия) хэм сәйкеслик ҳақында сөз етиуге мүмкиншилик беретугын әдебиетлардың өз-ара тутасыу тоқкасы (М.Бахтиннің сөзи менен айтқанда – «точка соприкосновения»).

Мәдениеттың кем-кемнен раўажланып барыуы әдебий байланыслардың жаңа басқышқа көтерілиуін тәмиинлейди. Академик Н.И.Конрадтың: «кең көлемдеги халықаралық байланыслардың раўажланыуы менен әдебий байланыслар халықаралық қатнас формасына айланып, барлық халықлар мәдениетын қамтыушы улуымадуньялық сыпат алады, бул регионаллық көлемдеги байланысларды бийкарламайды» [4:52] деген пикири қарақалпақ әдебиаты хэм миллий әдебиеттаныу илими мысалында тастыйықланады.

Әдебий процесс барысында басым көпшилиги қоңсылас республикалардың илимий дәргайларында тәлим алған дәслепки қарақалпақ зыялыларының жетилисип шығыуы, қарақалпақ тилиндеги аудармалардың пайда болыуы, миллий көркем сөз дөретіушилиги үлгилериниң басқа халықлар тиллеринде жарық көриуі, жергиликли жазыушылар хэм әдебиатшы-алымлардың халықаралық көлемде танылыуы миллий әдебиеттың жаңа басқышқа көтерілгенинен дәрек береді.

Өзбекстан Республикасының миллий мәмлекетлик ғәрезизлиги жылларында қарақалпақ алымлары Россия, Қазақстан, Германия, Америка сыяқлы мәмлекетлерде өткерилип атырған халықаралық конференциялар менен илимий журналларда изленислер нәтижелерин жәриялап, қарақалпақ әдебиаты және миллий әдебиеттаныу илими дунья жүзилик басқышқа шығыуға бағдарланды.

Әдебиетлар

1. Алламбергенова П. Қарақалпақ әдебиатында Мақтымқулы дәстүрлері (XIX әсир қарақалпақ әдебиаты мысалында). Филол. илим. канд. ... дисс. -Нөкис: 1999.
2. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиеттаныу атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлігі. -Нөкис: «Билим», 1994, 240-б.
3. Бекбергенова М. Қарақалпақ әдебиатында дәстүр, мийраслылық хэм көркем аударманың айырым мәселелері. -Нөкис: «Билим», 2004, 40-б.
4. Дәулетова Г. Әжинияз поэзиясында дәстүр хэм жанашыллық. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997. 152-б.
5. Конрад Н.И. К вопросу о литературных связях. В кн.: Избранные труды. Литература и театр. -Москва: «Наука», 1978, -С. 464.
6. Құрамбаев К. Хамза хэм қарақалпақ әдебий орталығы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989. 148-б.
7. Құрамбаев К. Инонациональный поэтический опыт и его роль в развитии национальных литератур (на материале туркменской, узбекской и каракалпакской поэзии). Автореферат ... доктора филол. наук. -Ашгабад: 1992. -С. 72.
8. Құрамбаева Г. Миртемир ва қарақалпақ адабий мухити. -Нукус: «Қорақалпоғистон», 2003. 160-б.
9. Максетов Қ. Қарақалпақ әдебиатының тууысқан халықлар әдебиаты менен байланысы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987. 212-б..
10. Мәмбетов К. Традиции восточных классиков в дореволюционной каракалпакской письменной поэзии. Автореферат ... канд.филол.наук. -Нукус: 1968. XIV-XVIII әсирлердеги қарақалпақ әдебиаты, 1984.
11. Мәмбетов К. Өзбек-қарақалпақ әдебий байланыслары. -Нөкис: «Қарақалпақстан». 1992, 180- б.
12. Нұрмухамедов М. Қарақалпақ совет әдебиатының раўажланыуына рус әдебиатының тәсири. -Нөкис: 1956; О зарождении письменной литературы у полуоседлых и кочевых тюркоязычных народов Средней Азии и Казахстана (на примере каракалпакской литературы). -Ташкент: «Фан», 1970; Из истории русско-каракалпакских культурных связей. -Ташкент: 1974; Әдебиетлардың өз-ара байланысы, өз-ара тәсири хэм идеологиялық гүрес. // Әмиўдәрәя, №2 1978; Сказки А.С.Пушкина и фольклор народов Средней Азии. -Ташкент: 1983; Н.Н.Карзин – русский писатель и художник. /Советская Каракалпакия, 24 ноября 1973; Дружба литератур – дружба народов. /Советская Каракалпакия, №28 1983 хэм т.б.
13. Султанов А. Қарақалпақ прозасында Ш.Айтматовтың поэтикалық дәстүрлері. -Нөкис: «Билим», 2007. 112-б.
14. Хайруллин Р.З. Проблемы изучения курса «Литература родственных (тюркских) народов» в вузе. // Вестник ТГТУ 2009, №1 (16)
15. Хамидов Х. Шығыс тиллериндеги жазба дереклер хэм XIX әсирдеги қарақалпақ шайырлары (әдебий тәсир мәселесі). -Нөкис: «Билим», 1991. 212-б.
16. Хамидова А. Творчество И.Юсупова и европейская литература (к проблеме литературного взаимовлияния и взаимосвязи) Автореферат дисс. Канд.филол.наук. -«Нукус», 1999.
17. Хотамов Н., Саримсоков Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. -Тошкент: «Ўқитувчи», 1983. 216-376 -б.
18. <http://www.litdic.ru/literaturnye-svyazi-i-vliyaniya>

РЕЗЮМЕ

Мақола қарақалпақ адабиётшунослигида адабий алоқаларни ўрганиш масаласига бағишланган. Узоқ тарихга эга қарақалпақ адабиёти ўзининг тараккиёти борасида бошқа халқлар бадий сўз ижодиёти билан алоқада ривожланиб келди. Қарақалпақ олимлари миллий адабиётнинг ахамиятли масалаларини тадқиқ этишда уни бошқа халқлар адабиёти билан алоқада ўрганганлар. Бугунги кунда миллий адабиётшунослик илмида адабий алоқалар масаласига доир кўплаб материаллар мавжуд. Мақола муаллифи ушбу тажрибаларни умумлаштириб, қарақалпақ адабиётида бадий алоқалар масаласида кенг қамровли махсус изланишлар олиб бориш зарурлиги ҳақида сўз юритади.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблеме изучения литературных взаимосвязей в каракалпакском литературоведении. Каракалпакская литература, имеющая глубокие исторические корни, в процессе своего развития развивалась, связываясь при этом с художественным творчеством слова других народов. Исследуя актуальные проблемы национальной литературы, каракалпакские учёные рассматривали её в связи с литературой других народов. На сегодняшний день в каракалпакском литературоведении накопились достаточно материалов по литературным взаимосвязям. Автор статьи говорит о необходимости обобщения опыта, накопленного каракалпакским литературоведением, и проведения специального исследования по проблеме литературных взаимосвязей.